

A TRAUMA PROBLÉMÁJA FREUDNÁL ÉS FERENCZINÉL*

Rand Miklós és Török Mária

Előadásunk elkészítésére a pszichoanalízis jövőjét érintő általános aggodalmunk ösztönzött. Miért van az, kérdezzük, hogy a megértés rendkívüli távlatai a pszichoanalízisben egyszerre nyílnak meg és záródnak be?

A freudi doktrína alapvető kritikáját adjuk, mindemellett lelkes hívei maradunk a pszichoanalízis módszereinek, amely kiváltságos út az emberi lénynek és alkotásainak megértésében. Kitartunk amellett, hogy a pszichoanalízis alapvető belátásokat szolgáltat – feltéve, hogy felismerjük Freud téziseinek módszertani töredezettségét, és ezáltal világossá válik, hogy a freudi elmélet mely oldalai mozdítják elő, és melyek veszélyeztetik a szabad pszichológiai vizsgáldást.

A *Questions for Freud: The Secret History of Psychoanalysis* [Kérdések Freudnak: A pszichoanalízis titkos története] című könyvünkben (1997) több olyan belső ellentmondásra rámutatunk, amelyek a freudi tézisek és klinikai gyakorlat kulcsfontosságú mozzanatainak hatékonyságát ássák alá. Jelen dolgozatban a pszichoanalízis intézményes történetének általános problémái közül egy példát tanulmányozunk: a cenzúrát.

Minden tudományos diszciplínának megvan a maga története, az elméletek kialakulásának és szétszóródásának története. Egy problémacsoport

* A madridi Ferenczi-kongresszuson (1998. március 6.) elhangzott előadás szövege. A tanulmányt Rand Miklós kéziratban bocsátotta rendelkezésünkre. A szöveg német fordításban megjelent a *Psyche* című folyóiratban (LIII. Jahrgang, Heft. 5. Mai 1999. 441–456.). A külföldön Nicholas Rand és Maria Torok néven publikáló szerzők nevét – mint korábbi számainkban is – magyarosan írjuk.

története és maguknak a problémáknak a természete rendszerint elkülönül. A freudi pszichoanalízisről viszont úgy érezzük, éppen ez az egyedi vonásainak egyike, hogy a történet és az elmélet szoros összefüggésben van egymással. Mégpedig azért, mert a pszichoanalízisben a történet egy terjedelmes mentális szervezethez hasonlítható, amely egyebek mellett elhallgatásoknak, titkoknak és kirekesztéseknek ad teret.

Jelen dolgozat teljes változatában (lásd a *Questions for Freud* harmadik részében) a cenzúra több példáját sorra vesszük – Freud leveleiben, esettanulmányaiban és abban a lelkesedésben, amellyel a titkos Bizottságot fogadja 1912-ben. A következő kérdéseket vetjük fel: miért érvényesül cenzúra – Freud metapszichológiájának kulcsfogalma, az elfojtás és a felettes én kategóriáinak viszonyítója – a pszichoanalízis anyagain? Miért van, hogy noha a freudi pszichoanalízis elsődleges célja, hogy a mentális cenzúra minden formáját felderítse és száműzze, a pszichoanalízis intézményes történetén gyakorolt cenzúra felszámolhatatlan gátakat emel?

Kezdjük azzal, hogy húsz évvel azután, hogy 1912-ben létrejött a titkos Bizottság, a cenzúra még mindig fontos szerepet töltött be a pszichoanalízis történetében. Gondolatmenetünk középpontjában az áll, hogy Freud határozottan elvetette, hogy közeli barátjának és lelkes tanítványának, Ferenczinek a traumával kapcsolatos új kutatásai értékesek lennének. Ferenczit 1929-től kezdték foglalkoztatni a kisgyermekkorai traumatikus események, és ez keserű személyeskedést váltott ki Freudból. Ferenczinek írott, még kiadatlan leveleiben nem megy bele a nézetkülönbség tárgyi részleteibe, inkább szabad folyást enged rosszindulatú humorának. Mindenre kiterjedő rosszallás, már-már kétségbeesés árad a szavaiból, úgy tűnik számára, hogy barátja kicsúszik az irányítása alól. Ferenczi majdhogynem önmaga ellenében, ugyanakkor klinikai megfigyeléseinek kényszerítő hatására távolodott el Freudtól saját elméleteivel. Mint ismeretes, Freud csalódottsága abban nyilvánult meg a leghevesebben, hogy megpróbálta megakadályozni vagy késleltetni Ferenczi utolsó tanulmányának, a *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve* (Ferenczi, 1997c [1933]) megjelenését.

Freudnak a kései Ferenczi iránti elutasító magatartása nagyjából az utóbbi évtizedben vált tudományos kutatás tárgyává. Jones Freud-életrajza révén 1953 óta már, még ha töredékes és nem pártatlan, sőt sértődött tálalásban is, de betekintést lehetett nyerni a körülmények egy részébe. A képet azóta Freud és Ferenczi még kiadatlan levelezése, és többek között Jeffrey M. Masson *The Assault On Truth* [Támadás az igazság ellen] (1984)

című művében olvasható szakadatlan vizsgálatai egészítették ki. Azért tárgyaljuk most újra Ferenczi Freud által történt elutasítását, mert a pszichoanalízis történeti topográfiájában működő cenzúra kulcsfontosságú példájának tartjuk. (A következőkben a Freud és Ferenczi levelezésének még kiadatlan részéből fogunk idézni. Köszönet illeti Judith Dupont-t, amiért hozzáférhetővé tette számunkra a kiadatlan anyag egészét.)

Mint azt Freud az 1933. január 11-i keltezésű, Ferenczinek írott levelében megfogalmazta, a kettejük barátsága jóval túllépett egymás kölcsönös megértésén, „meghitt élet-, érzés- és érdeklődésbeli közösséget” jelentett. Az is széles körben ismert, hogy Ferenczi egész életében a freudi tanok leglelkesebb és legrajongóbb híve volt, kivételes erőfeszítéseket tett tanára felfedezéseinek elterjesztéséért és kiszélesítéséért. 1910-ben alapítója volt a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületnek, és javasolta, hogy az analitikusjelöltek képzésének szükséges lépcsőjeként vezessék be az úgynevezett kiképző analízist. Freudot és Ferenczit tehát számtalan szállal fűzte egymáshoz barátságuk, elveik és szakmai elkötelezettségük, a traumák etiológiai jelentőségére vonatkozó, messzire vezető nézeteltérésük – amely 1929-ben kezdődött, és Ferenczi 1933-ban bekövetkezett haláláig tartott – mégis egyre bántóbb éket vert kettejük közé. Ferenczi számára magától értetődő volt, hogy lojális Freud iránt, ezért elég lassan tűnt fel neki, hogy átalakította Freud elméleteit és különösképp terápiás gyakorlatát. Annak ellenére, hogy ez a fejlemény – amint ezt olykor maga is említi levelezésükben – lehangolta, arra jutott, hogy mestere egyes alaptételeivel nem ért egyet. Felrótta például, hogy a pszichoanalízis eltávolodott a kezdeti vizsgálatoktól, amelyek egyéni traumákra irányultak, és egyre inkább a fantáziának, az egyetemes Ödipusz- és kasztrációs komplexusoknak, illetve a pszichés instanciák (az én, az ösztön-én és a felettes én) között kialakuló konfliktusoknak szán szerepet. A húszas évektől kezdve és a harmincas évek elején Ferenczi már tulajdonképpen egyáltalán nem is osztotta az érett Freud nézeteit; csupán arra törekedett, hogy olyan párhuzamos elméletekkel társítsa őket, amelyek valóságos eseményekkel és az általuk kiváltott, potenciálisan traumatikus pszichológiai hatásokkal számolnak. A pszichoanalitikus kutatásoknak egy régóta hanyagolt hagyományát próbálta újraéleszteni és megerősíteni. Ez a traumára irányult, és Ferenczi számára ezt a témakört Breuer és Freud 1895-ös *Tanulmányok a hisztériáról* című munkája (Freud és Breuer, 1998 [1895]) testesítette meg. Freud mindössze heves érzelmkitörésekkel reagált arra, hogy Ferenczit a trauma foglalkoztatja. Tekintélyével élve – mint a pszichoanalízis megalapozója és Ferenczi alkalmi analitikusa – dorgálta meg, és próbál-

ta saját elgondolásaihoz visszatéríteni tanítványát, sőt odáig ment, hogy tendenciózus pszichológiai értelmezésekkel állt elő Ferenczi viselkedéséről.

Ferenczi Freudnak és Max Eitingtonnak írott leveleiben 1929-től kezdve mint szükségszerűséget sürgette, hogy terjesszék ki a pszichoanalízis akkori kereteit, hogy magába foglalja azoknak a pszichotikusoknak a valóságát is, akik komoly pszichológiai sokkot szenvedtek, amely valóságot addig csak kevésbé sikerült megérteni. Lássuk az alábbi részletet.

Ferenczi 1929. december 29-i keltezésű levele Freudnak (kiadatlan):

„Végtére is egyedül a kutatás az, amihez tényleg van tehetségem személyes ambíciók nélkül, kettős kíváncsisággal fordulok az eseteimhez, anélkül, hogy – úgy mondjam –, merev véleményt alakítanék ki gyűlnek a tapasztalataim, és abba az irányba vezetnek, amelyre egy oxfordi előadásomban már utaltam [A relaxáció elve és a neokatarzis, 1929].

Röviden a következőket mondhatom el:

1. Minden esetben, amelyben eléggé előrehaladtam, rátaláltam a betegség traumatikus-hisztériás gyökerére.

2. Ha elérkeztünk eddig a pácienssel, akkor a terápiás hatás nagymértékben megnőtt. (...)

3. Lassan arra a kritikus álláspontra jutottam, hogy a pszichoanalízis a megszállásos neurózis és a jellemneurózis elemzésére korlátozza magát, és figyelmen kívül hagyja saját organikus-hisztérikus alapjait. Ennek az az oka, hogy túlértékeli a fantáziát, és lebecsüli a traumatikus valóságot a patogenezisben.

Nem tudom, hogy ön ezt majd »szembehelyezkedési tendenciának« tekinti-e, de azt hiszem, hogy ez nem lenne jogos. Ez ugyanis egyszerűen tapasztalaton alapuló tendencia.”

Ferenczi 1930. január 17-i keltezésű levele Freudnak (kiadatlan):

„Az egészsége feletti túlzott aggodalmam már régóta visszatart attól, hogy megosszam önnel fenntartásaimat, amelyek szerint a pszichoanalízis fejlődése szűk látókörű. (...) Nem értek egyet önnel például abban, hogy a terápiás folyamat elhanyagolható vagy kisebb fontosságú lenne, vagy hogy jogunkban állna elhanyagolni azt, csak mert nem érdekel bennünket.”

Ferenczi 1930. február 15-i keltezésű levele Freudnak (kiadatlan):

„A Rossz közérzet a kultúrában című könyvével kapcsolatos észrevételeimet hadd tartogassam bécsi látogatásomig. [...] Csak egyvalamit jegyeznek meg (kétségtelenül traumatikus nézőpontból): Nem lenne okosabb kitartani a lelkiismeret és a neurózis egyéni, traumatikus természete vagy eredete mellett?”

Ferenczi 1930. július 20-i keltezésű levele Freudnak (kiadatlan):

„Azt hiszem, ez a szubjektív tényező tett fogékonnyá azokra a folyamatokra, amelyek neurotikusaink között, a valós vagy feltételezett halálos veszély pillanataiban játszódnak le. Valójában ez vezetett arra, hogy ismét a látszólag idejétmúlt (de mindenképpen régóta figyelmen kívül hagyott) traumaelmélethez forduljak.”

Ferenczi 1931. május 31-i keltezésű levele Freudnak (kiadatlan a levél Ferenczi egy tervezett előadásának vázlatát tartalmazza, amelyet eredetileg Max Eitingtonnak küldött el):

„Dr. Ferenczi tanulmánya

»1. Van-e az álmoknak másodlagos funkciója?

Ha azokra a tapasztalatokra hagyatkozunk, amelyeket [a páciens] mély relaxációs állapot[a] közben folytatott pszichoanalitikus kezelése során szereztünk – amely [a relaxáció] a traumatikus jelenetek ismétlését segíti –, de épp így álomelemzésre hagyatkozva is feltehetjük, hogy [a vágyteljesítéstől eltekintve] az alvás és az álmok egyaránt úgy próbálják tehermentesíteni a pszichés apparátust, hogy újra észlelik a nap vagy az élet maradványait.

2. Metapszichológiai nézeteink lehetséges kiterjesztése

Freud metapszichológiai konstrukciói neurotikusokkal (elfojtással) kapcsolatos tapasztalataiból származnak. Ugyanennyire jogos a pszichoanalitikus valóság egyik formájaként komolyan venni azokat a meglehetősen eltérő, ugyanakkor szinte univerzális mechanizmusokat, amelyek a pszichotikusok és a traumatizált emberek [mentális] termékei mögött rejlenek (a személyiség fragmentációja és atomizálódása; elkülönülés)...«”

Három, 1929 és 1932 között írott cikkében (*A relaxáció elve és a neokatarzis, Felnőttek „gyermekanalízise”, Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között*) Ferenczi kidolgozta az együtt érző fogékonyság személyes technikáit, amelyekkel elősegítette, hogy pácienseiben újra feltűnjön a múltbeli trauma; és részletesen elemezte a traumatikus sokk alkalmával jelentkező pszichológiai mechanizmusokat is. Freud mindig egyformán negatív és végérvényes módon reagált Ferenczi helyesbítő elméleti és klinikai eredményeire. Ferenczi akár valamelyest bátortalan stílusú magánlevelekben, akár határozottabb formában, konferencia-előadásokkal adott hangot terhes gondolatainak, Freud mindennemű cáfolat nélkül vetette el őket. Érzelmi jellegű érvekkel próbálta lebeszélni Ferenczit, meggyőzni arról, hogy gondolatai alaptalanok.

Freud 1931. szeptember 18-i levele Ferenczinek (kiadatlan):

„Ön kétségtelenül... egyre inkább távolodik tőlem. Nem állítom, és remélem is, hogy nem azért, mert elfordulóban van tőlem. Sok egyéb mellett ezt is a sors számlájára írom, és tudom, hogy nem én tehetek róla, hiszen még az utóbbi időben sem kedveltem magánál jobban senkit. Sajnálattal jegyzem meg – és ebben az Ön belső elégedetlensége fejeződik ki –, hogy csupa olyan irányba tart, amelyek számomra nemkívánatos célokhoz vezetnek.

Ugyanakkor, mint azt Ön is elismeri, mindig tiszteltben tartottam az önállóságát; kész vagyok rá, hogy türelemmel megvárjam, amíg magától úgy dönt, hogy megváltozik. Ez bizonyára egy harmadik kamaszkor Önnél, amely után már minden bizonytalansággal érted lesz.”

Freud elég gyakran sugallta ilyenformán Ferenczinek, hogy a traumára irányuló elméleti és klinikai érdeklődése végeredményben személyes és megoldatlan neurotikus tényezőkből ered. Azt várta, hogy Ferenczi újból észbe kap, és felhagy azzal, hogy dacos gyermek módjára viselkedjen, és lázadozzon mások, különösképpen pedig Freud ellen.

Freudnak a Ferenczi tudományos érdeklődésével kapcsolatos kategorikus elutasítása és személyes keserősége akkor ért a csúcspontjára, amikor Ferenczi részt vett a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület wiesbadeni kongresszusán. Az erre szánt Ferenczi-előadás, a *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között*, arról a potenciálisan traumatikus összecsapásról szól, amely a gyermeknek (a dominánsan gyengéd) és a felnőttnek (az előbbivel szemben dominánsan szenvedélyes) érzelmei között zajlik le, és amely során a felnőtt brutalitást közvetít a gyermek felé. Freud 1932. október 20-i, Ferenczinek írott levelében idézi fel balsejtelmét, amelyet akkor érzett, amikor néhány héttel a kongresszus előtt találkozott Ferenczivel. Attól félt, hogy Ferenczi felszólalása botrányt okoz majd, ezért arra kérte Ferenczit, hogy halassa el annak közzétételét. Ferenczi egy korábbi leveléből kiderül, hogy Freud úgy érezte: a dolgozat mind a pszichoanalízisre, mind Ferenczi személyére nézve káros.

Freud 1932. október 2-i levele Ferenczinek (korábban részben J. M. Masson *The Assault on Truth* című könyvében jelent meg):

„Elsősorban a saját érdekében kértem arra, hogy halassa el a publikációt egy évvel. Változatlanul abban reménykedtem, hogy további munkája során majd felfigyel arra, hogy eljárása technikailag elégtelen, eredményeinek igaza pedig korlátozott. Úgy tűnt, ennyit ön is elismert, ennek ellenére felmentem ígérete alól, és lemondok arról, hogy valamennyire is hassak önre, ez már úgysem áll módomban. Már nem hiszem azt, hogy majd kijavítja tévedését, ahogyan én kijavítottam a magamét egy emberöltővel ezelőtt.”

Ebben a levélben Freud úgy tekinti, mintha azok a traumával kapcsolatos vizsgálódások, amelyeket Ferenczi a harmincas évektől folytatott, őt már a századforduló előtt foglalkoztatták volna. 1897 szeptemberében Freud kísérletet tett arra, hogy alaposan megváltoztassa a hisztéria etiológiájával kapcsolatos meggyőződéseit. Arra az álláspontra akart helyezkedni, hogy az, amiről a páciensek mint gyermekkori valóságról számolnak be, valójában csak fantáziájukban létezik. Freud nézőpontjából tehát Ferenczi nem tett mást, mint hogy visszatért az ő pályájának egy idejétmúlt állomásához, amelynek etiológiai tévedéseit ő már azóta annak rendje és módja szerint kiigazította. Úgy tűnik, Ferenczi túlértékeli a valóságot és alulbecsüli a fantáziát, éppúgy, ahogyan ezt Freud tette harmincöt évvel előtte. Következésképp a középkorú Ferenczi ugyanabba a hibába esett, mint a fiatal Freud, azzal a különbséggel, hogy elvetette Freud korrekcióit.

Freud 1933. augusztus 28-i levele Eitingtonnak:

„Az a forrása, amit a páciensei mondanak neki, amikor sikerül őket az általa hipnózishoz hasonlóan nevezett állapotba hoznia. Kinyilatkoztatásnak veszi, amit ilyenkor hall, pedig ezek valójában nem a páciens gyermekkoriából való történetek, hanem fantáziák. Az én első nagy etiológiai tévedésem is ugyanígy alakult ki.”¹

Történeti munkáiban – különösen *A pszichoanalitikus mozgalom történetében* (Freud, 1993 [1914]) és az *Önéletrajzban* (Freud, 1925) – Freud valóban azt a benyomást keltette, hogy annak idején egyszer s mindenkorra feladta hajdani elméleteit. Ugyanakkor máshonnan, több elméleti és klinikai munkájából és a Fliess-szel folytatott levelezéséből az mutatható ki, hogy Freud még a húszas években is jócskán, sőt talán később is ingadozott a két álláspont között. Ezt mutatja a *gyermekkori csábítás* története is: Freud ezt az elméletet először elvetette, aztán visszatért hozzá, majd újból elvetette, hogy végül éppen azzal a koncepcióval olvassa egybe, amellyel korábban fel akarta váltani.

Mármost Freudnak az 1931–1933 között Ferenczinek, Jonesnak és Eitingtonnak írott leveleit olvasva valóban gondolhatjuk, hogy Freud végre túljutott a valóság és a fantázia státusa miatti nyugtalanító zavarodottságán. Ugyanakkor az a vádló attitűd, amelyet Ferenczivel szemben felvesz, éppen

¹ Egy másik részlet Freud 1933. május 29-i, Jonesnak írott leveléből (idézi: J. M. Masson *The Assault on Truth*, 181.): „[Mrs. Severn,] úgy tűnik, pseudologica phantasticát alakított ki benne, hiszen elhitte a nő legkülönösebb gyermekkori beszámolóit is, és aztán velünk szemben is megvédte őket.”

ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Freud szerint Ferenczi téved, mert túlértékeli a valóságot a fantázia rovására. Ferenczi pedig felcseréli a szerepeket: szerinte Freud az, aki túlértékeli a fantáziát a traumatikus valóság rovására. Pártatlan szemlélő számára az elméleti nézetkülönbség teljesen világos, az viszont már sokkal kevésbé érthető, hogy Freud miért mellőzi teljesen a tárgyi vitát. Véleményünk szerint Freud rendkívüli ellenállása – hogy elfogadja egy olyan elméleti álláspont pontenciális hasznosságát, amely különbözik saját akkori meggyőződésétől – csak visszatekintve válik érthetővé: Ferenczi határozott traumavizsgálatai minden bizonnyal azért kavarták fel Freudot ennyire kíméletlenül, mert maga is szívósan küszködött ezzel az etiológiai kérdéssel. És persze azért is, mert Ferenczi volt a legbizalmasabb tudományos partnere és a legkedveltebb személyes barátja.²

A korai Freud pszichés traumára irányuló vizsgálatainak fényében meglehetősen összetett színezetet ölt a kései Ferenczit érintő cenzúra. Ha tömörítve összevetjük Ferenczinek a *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között* továbbá *A relaxáció elve és a neokatarzis*, valamint a *Felnőttek „gyermekanalízise”*, illetve Freudnak *Zur Ätiologie der Hysterie* [A hisztéria etiológiája] (Freud, 1896) című tanulmányai leglényegesebb bekezdéseit, akkor kitűnik, milyen erőteljes kettejük nézeteinek párhuzamossága. (Idézeteink között még egy Ferenczi által Freudnak írt levél is szerepel.) E szokatlan dialógust követően tesszük majd fel a kérdést: Vajon nem saját, a valódi és a fantáziált trauma közötti ingadozására emlékeztette-e Freudot a szíve mélyén, utálatos módon Ferenczi?³

² Freud ugyan kritikát érdemel a Ferenczi halálát követő attitűdjéért, az viszont lényeges, hogy 1929–32 közötti levelezésükben minden tőle telhetőt megtett, hogy ha az elméleti közösséget már nem is, a személyes barátságot azért megőrizze. Röviden: Freud sosem személyében utasította el Ferenczit, arról a gondolkodóról mondott le a személyében, aki már nem értett egyet vele.

³ Sigmund Freudtól a *Standard Edition* 3. kötetéből idézzük a „A hisztéria etiológiája” angol fordítását („The Aetiology of Hysteria”). Az összes hivatkozás [AH, lapszám] formában a szövegben található. A Ferenczi-idézetek a Ferenczi Sándor: *Technikai írások* című kötetből valók (Animula, Budapest, 1997). A hivatkozások [TI, oldalszám] formában találhatók a szövegben.

I. Traumatikus események a gyermekkorban

FREUD

A gyermekkori szexuális élményekben, mint a genitáliák izgatása, a koituszszerű tevékenységek stb., végeredményben fel kell ismernünk a traumákat, amelyek hisztérikus reakcióhoz vezetnek. [AH, 206–207.]

Mind a tizennyolc esetben megtaláltam az ilyen típusú gyermekkori szexuális élményeket. (...) ...erőszakról van szó... általában a leánygyermeket zaklatja idegen felnőtt... A második csoportba jóval több eset tartozik, ezekben a gyermeket gondozó felnőtt – ápolónő, nevelőnő vagy tanító, vagy, sajnos túlon túl is gyakran, egy közeli rokon – avatta be a gyermeket a szexuális érintkezésbe, és tartott fenn vele szabályos szerelmi kapcsolatot... amely gyakran évekig tartott. [AH, 208.]

Ezért állítom, hogy minden hisztériás eset mélyén *egy vagy több korai szexuális élmény* rejlik, amelyek kisgyermekkorából származnak, de pszichoanalitikus munkával annak ellenére reprodukálhatók, hogy több évtized eltelt közben. Véleményem szerint ez fontos felfedezés, a neuropatológia *caput Nilijének* felfedezése. [AH, 203.]

És minthogy a szexuális tartalmú gyermekkori élmények csak *emléknyomaikon* keresztül fejtenek ki pszichés hatást, vajon nem erősíti-e meg ez a nézet a pszichoanalízisnek azt a meglátását, hogy *a hisztériás tünetek csakis az emlékek együttműködésével alakulhatnak ki?* [AH, 202.]

FERENCZI

Mindenekelőtt igazolódott a... gyanúm, hogy a traumának, különösképpen a szexuális traumának mint betegségkeltő tényezőnek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Még tekintélyes, puritán szellemtől áthatott családok gyermekei is gyakrabban esnek megerőszkolás áldozatává, mint ahogy eddig gondoltuk. Vagy maguk a szülők azok, akik kielégületlenségüknek ilyen kóros módon keresik pótlását, vagy a különböző bizalmi személyek mint pl. rokonok (nagybácsik, nagynénik, nagyszülők), házitanítók vagy szolgálómélyzet azok, akik visszaélnék a gyermek tudatlanságával és ártatlanságával. [TI, 106–107.]

Napirenden vannak olyan kislányok tényleges megerőszkolásai, akik még alig nőttek ki a csecsemőkorból, hasonlóan a szexuális cselekmények felnőtt nők és kisfiúk között, valamint homoszexuális jellegű erőszakos közösülések is. [TI, 107.]

Az az emlékezési anyag, mely a neokatarzis által igazolódott vagy napfényre került, a neurózisok etiológiai egyenletében a régebben oly élénken hangsúlyozott *traumás jelleget* ismét nagyobb jelentőségre juttatja... Ennek értelmében *egy analízist sem lehet befejezettek tekinteni... amelynél nem sikerült a traumás emlékezési anyagig lehatolni.* [...] A fantáziatvékenységnek mint kórokozó tényezőnek kellő figyelembevétele után utóbbi időben...

gyakrabban kellett... magával a patogén traumával is foglalkoznom. [TI, 82.]

Minden esetben, amelyben eléggé előrehaladtam, rátaláltam a betegség traumatikus-hisztériás gyökerére. (Levél Freudnak, 1929. XII. 29.)

II. Örökletesség vagy trauma?

FREUD

Ahol két gyermek közötti kapcsolatról volt szó, ott néha ki tudtam mutatni, hogy a fiút – aki itt is az agresszor szerepét játszotta – korábban elcsábították... (...) A neurózist tehát mindig felnőttek alapozzák meg a gyermekkorban, és a hisztériás megbetegedésre való hajlandóságot később maguk a gyermekek adják át egymásnak. ...feltéve, hogy aztán tíz-tizenöt évvel később a család fiatalabb generációjának több tagja megbetegszik, a családi neurózis jelensége ilyenkor tévesen arra enged következtetni, hogy a hajlandóság örökletes, pedig valójában csak *pszeudo-örökletes*. [AH, 208–209.]

FERENCZI

Újabbban erősebben hangsúlyozom a traumatikus momentumot a neurózis patogenezisében, ezt a momentumot ugyanis az utóbbi időben érdemtelenül elhanyagolják. A külső tényezők nem eléggé alapos kutatása azzal a veszéllyel jár, hogy a magyarázat érdekében túl korán hivatkozunk a diszpozícióra és az alkatra. [TI, 102.]

Kiderült, hogy a traumát sokkal ritkábban okozza a gyermek veleszületett fokozott érzékenysége... hanem rendszerint a valóban méltatlan, nem megértő, szeszélyes tapintatlan, sőt kegyetlen bánásmód. [TI, 82.]

III. Terápia

FREUD

A hisztériások reakciója csak látszólag túlzó; azért kell túlzónak tűnnie számunkra, mert csak kis részben ismerjük a motívumokat, amelyekből ered. [AH, 217.]

Nem az utolsó, önmagában minimális apróság váltja ki a sírógörcsöt, a

FERENCZI

Miután... alaposabb módon sikerült az orvos beteg között a bizalom légkörét és a teljes szabadság érzését megteremteni, egyszerre csak – és olykor évekig folyó analízisekben először – *hisztériás testi tünetek* léptek fel; paresztéziák és görcsök egy bizonyos

kétségbeesett kitérés vagy az öngyilkossági kísérletet, [hanem] az, hogy az adott pillanatban a jelenbeli apróság egy komoly, gyermekkori csekélység emlékét idézi fel, amelyen sosem tette túl magát a személy. (...) Végeredményben a hiszterogén pontok problémája is ugyanez. Ha az ember rátapint egy bizonyos pontra, feléleszt egy emléket, amely görcsös rohamot indíthat meg... [AH, 217–218.]

Ha megpróbáljuk... kiváltani a hisztéria tüneteit, hogy a betegség eredetének történetéről tanúskodjanak, Josef Breuer jelentős felfedezéséből kell kiindulnunk: *a hisztéria tüneteit... a páciens bizonyos élményei határozzák meg... amelyek a páciens pszichés életében mnemikus szimbólumokként reprodukálódnak.* ...miután így lokalizáltuk a jelenetet, oly módon távolítjuk el a tünetet, hogy a felszínre hozzuk. Előhívjuk a traumatikus esemény reprodukcióját, és ezáltal az annak idején lezajlott eseményeknek a pszichés eseménysorra rá következő korrekcióját is. [AH, 192–193.]

testrészen, heves indulatot kifejező mozdulatok, kis hisztériás rohamokhoz hasonlóan, hirtelen változásai az öntudatnak, enyhe szédülés, eszméletzavarok, sokszor ezt követő amnéziával a történetekre vonatkozólag. [...] Egyes esetekben ez a múlt hisztériás roham valóságos *transzállapottá* fokozódott, melyben a beteg a múltnak egyes részeit újból átélte... [eközben] a betegekhez kérdéseket intézhettem, és az egyéniség lehasadt részeitől fontos felvilágosításokat nyerhettem. Akaratomon kívül és anélkül, hogy ez irányban a részemről a legcsekélyebb intézkedés történt volna, majdnem autohipnózisnak nevezhető rendkívüli állapotok keletkeztek, amelyeket nolens-volens Breuer–Freud *katarzisa*-nak megnyilatkozási formáihoz kellett hasonlíttanom. [TI, 80–81.]

IV. A pszichés trauma eredetének patogenezise

FREUD

A védelem eléri célját, és kiveti a tudatból az inkompatibilis gondolatot, ha a(z eddig normális) szubjektumban tudattalan emlékek formájában gyermekkori szexuális jelenetek vannak jelen. [AH, 210–211.]

A pácienseinknél ezek az emlékek sosem tudatosak; de oly módon gyógyítjuk ki őket a hisztériából, hogy a

FERENCZI

Nehéz elképzelni a gyermek viselkedését ilyen erőszaktevek után. Első impulzusuk talán az elutasítás, a gyűlölet, az undor és az erőteljes elhárítás: „Nem, nem, ezt nem akarom, ...ez fáj. Hagyjon engem!” – ez vagy hasonló volna a közvetlen reakció, ha a gyerekeket nem bénítaná meg óriási szorongás. A gyerekek testileg is és normáli-

tudattalan emlékeket tudatossá alakítjuk. (...) De mi dönti el, hogy azok az élmények tudatos vagy tudattalan emlékeket hoznak-e létre – ezt vajon az élmények tartalma, az előfordulásuk ideje, vagy későbbi hatások határozzák meg...[?] [AH, 211.]

Az ilyen, össze nem illő pár esetében – amelyet egyik részről a felnőtt, aki teljes autoritással és büntetési joggal bír, és hogy pillanatnyi hangulatait kielégítse, egyik szerepéből akadálytalanul a másikba válthat, másik részről pedig az előbbi akarat önkényére utalt, tehetetlen gyermek alkot, akiben idő előtt felébredt mindenféle érzékenység és mindenféle csalódásnak ki van téve, aki gyakran kénytelen megszakítani a tőle elvárt szexuális tevékenységeket, mert a természetes szükségleteit nem kontrollálja biztosan – a szerelmi kapcsolat egyedi feltételei, ezek a groteszk, mégis tragikus összeegyeztethetlenségek csak később, az individuumnak és neurozisének későbbi fejlődésében megjelenő bélyegek formájában tárulnak fel, számtalan állandó hatásban, amelyeket a legnagyobb részletességgel érdemes felfejtenünk. [AH, 215.]

Tehát mi határozza meg, hogy a korai szexuális események, amelyek tudattalanok maradtak, később, amikor más patogén tényezők tevődnek rájuk, hiszterikus vagy megszállásos neurozist, sőt paranoiát idéznek elő? [AH, 219.]

Ebből arra következtettek, hogy a gyermekkori jelenetek jellege – az, hogy a gyermek örömmel vagy csak passzívan vett részt bennük – meghatározó a későbbi neurozisa... [AH, 220.]

san is tehetetlennek érzik magukat, személyiségük még kevésbé szilárdult meg, hogy akár csak gondolatban is tiltakozni tudnának, a felnőttek túlereje és tekintélye némává teszi őket, szinte az eszüktől fosztja meg őket. *Mégis ugyanez a szorongás, amikor eléri tetőpontját, automatikusan arra kényszeríti őket, hogy támadójuk akaratának alávevessék magukat, kitalálják és kövessék annak minden kívánságát, és hogy magukról elfelejtkezve a támadóval azonosuljanak.* [...] A legjelentősebb változás azonban, amit a felnőtt partnerrel való szorongásos azonosulás a gyermek lelki életében előidézik, a *felnőtt büntudatának introjekciója*, amely eddig ártatlan játékot büntetendő cselekményként mutat be. [TI, 107–108.]

Ilyenkor alkalmunk van egyet-mást abból is meglátni, mi a lényege a traumatogenezis mechanizmusának. Elsősorban minden spontaneitás, egyben minden gondolatmunka teljes megbénulása, sőt sokkszerű vagy kómaszerű állapotok testi téren is. ...a magát elhagyottnak érző gyermek úgyszólván minden életkedvét elveszti, vagy mint [ahogy] Freuddal mondjuk, az agresszió az önnönself ellen fordul. Ez olykor oly messzire megy, hogy a beteg az elpusztulás és halál érzéséről beszél, arca halásápadttá válik, ájulásszerű állapot következik be... Ami ilyenkor lejátszódik előttünk, lelki és testi agóniát tükröz, ami megfoghatatlan és elviselhetetlen fájdalommal jár. [TI, 97.]

Ha a gyermek összeszedi magát ilyen támadások után, rendkívül zavartnak érzi magát, úgy érzi, mintha valaképpen már meghasadt lenne, bűnös és

ártatlan egyszerre, már a saját érzékeiben sem bízik. Ehhez járul a lelkiismeret-furdalástól most még inkább gyötört és bosszantott felnőtt nyers viselkedése, amely a gyermeket még büntudatosabbá és szégyenkezőbbé teszi. A tettes csaknem mindig úgy viselkedik, mintha semmi sem történt volna, sőt még meg is nyugtatja magát azzal a gondolattal, hogy „ez csak egy gyerek, semmit sem tud, mindent el fog felejteni.” Nemritkán a csábító túl moralizálónak vagy vallásossá válik, és azt reméli, hogy szigorral még a gyermek lelki üdvét is meg tudja menteni. Rendszerint egy másik bizalmi személlyel... [például] az anyával sem elég intim a viszony, hogy a gyermek onnan segítséget kapjon; ilyen jellegű erőtlen próbálkozásait rendszerint visszautasítják mint ostobaságot. A visszaélés áldozatául esett gyermek mechanikusan engedelmessé válik, vagy pedig dacos lesz, a dac okáról maga sem tud számot adni; nemi élete fejletlen marad vagy perverz formákat ölt... [TI, 108.]

V A gyermekkori traumák valóságára

FREUD

Az ilyen kisgyermekkori traumák valóságát érintő kétségek eloszlátására ugyanakkor több érv is rendelkezésre áll. Először is a páciensek viselkedése, miközben ezeket a gyermekkori élményeket reprodukálják, minden szempontból kizárja, hogy a jelek, amelyeket gyötörődve és erősen vonakodva idéznek fel, ne lennének

FERENCZI

Azt a kézenfekvő ellenvetést, hogy itt csupán magának a gyermeknek szexuális fantáziáiról, tehát hisztériás hazugságokról van szó, sajnos gyengíti az ilyen jellegű beismerések nagy száma, melyeket az analízisben levő betegek tesznek arról, hogy maguk is elkövettek ilyesmit gyermekekkel. [TI, 107.]

A hisztériás fantáziák nem hazud-

valóságosak. A páciensek azelőtt, hogy eljőnnének analízisre, nem is tudnak ezekről az esetekről. (...) Miközben a gyermekkori élményeket felidézük, a legdurvább érzéletek gyötrik őket, amelyeket szégyellnek és rejtegetni próbálnak; és még azután is, hogy még egyszer, meggyőző formában újraélték ezeket, próbálják nem elhinni őket... Miért bizonygatnák a páciensek olyan túlfűtötten, hogy nem hiszik a dolgot, ha – bármilyen okból is, de – maguk találták volna ki, aminek aztán nem akarnak hitelt adni? [AH, 204.]

Másodsorban pedig a páciensek olykor olyan ártatlan eseményekről is beszámolnak, amelyeknek a jelentőségével láthatólag nincsenek tisztában, hiszen akkor óhatatlanul elborzadnának ezektől. Az is előfordul, hogy olyan részleteket említenek, anélkül hogy hangsúlyt fektetnének rájuk, amelyeket csak az ért meg, akinek van élettapasztalata, és képes helyesen megítélni a valóság apró nyomait. [AH, 205.]

nak amikor arról szólnak, hogy a szülők és felnőttek saját erotikus szenvedélyességükben a gyermekkel szemben nagyon is messzire mennek... [TI, 82.]

...a legjelentősebb az a feltevés, hogy *a még fejletlen személyiség a hirtelen traumára úgy válaszol, hogy a fenyegető vagy támadó személlyel szorongásból azonosul, és azt introjektálja, ahelyett, hogy elhárítani igyekezne.* Csak most értem, hogy betegeim miért tiltakoztak olyan makacsul, és nem engedelmessé váltak, amikor arra biztattam őket, hogy az elszenvedett sérelemre kedvtelenséggel, valamiféle haraggal vagy elhárítással válaszoljanak, mint ahogyan én vártam. Személyiségük egy része, talán központi része, olyan fejlődési szinten rekedt meg, amelyen az ember még *alloplastikus* reakciómódra nem képes, hanem *autoplastikusan*, vagyis egyfajta mimikrihez hasonlóan reagál. (...) Olyan személyiségformával találkozunk, ...amelyből hiányzik az a képesség, hogy önmagát kínos helyzetben is érvényesíteni tudja... [TI, 108–109.]

...megtudjuk a páciensektől, hogy gyermekkorukban ha ilyen magrázkódások manifesztálódtak, mennyire más volt a felnőttek célszerűtlen cselekvése és reakciója, mint amit most tőlünk tapasztalnak. Az az állítás, hogy „nem történt semmi”, „nem tesz semmit”, vagy talán verés, szidalom és traumás gondolkodás- és mozgásbénulás megnyilvánulásai: gyakran ezek teszik specifikusan kórokozóvá a traumát. [TI, 98.]

1929 után vajon azért vált Ferenczi Freud számára elviselhetetlenné, mert megmutatta, hogy Freudnak a gyermekkori csábítás valóságával kapcsolatos nézetei, amelyektől Freud maga elpártolt, csorbítatlanul érvényesek és azóta is relevánsak? (Az 1896-beli) Freud és (az 1932-beli) Ferenczi közti fogalmi rokonság és érzelmi közelség miatt azt tartjuk, hogy ez így van. Freudot akkor, amikor betegsége (állkapocsrák) már olyan komolyan érintette, hogy csak a hagyatékára tudott gondolni, bizonyára azért fenyegette idejétmúlt traumaelméletének nagyon is meggyőző visszaállítása, mert előző évi etiológiai aggodalmait élesztette fel. Ebben a helyzetben pedig, ahelyett, hogy engedett volna saját kételyeinek, Freud inkább egyszer s mindenkorra szétzúzta ezeket – *mégpedig Ferenczi személyében?* Freud valójában önmagát cenzúrázta, amikor a kései Ferenczi kutatásait akarta érvényteleníteni? Ebből eredően különös helyzet alakult ki a két személy között. Freud 1932-től Ferenczi képében vitt tovább valamennyit jellegzetes ingadozásából, és ennek eredményeképpen végre megszilárdíthatta tanainak korpuszát az utókor számára. Ez azért vált számára hirtelen lehetségessé, mert szeretett jobbkeze, Ferenczi átvette az általa elhagyott csábítás-elméletet.

Ezen a ponton rövid történeti áttekintést kell tennünk. A pszichoanalízis úttörőit, mint például Ferenczit különböző okokból kivétel nélkül kizárták. A kései Ferenczit övező intézményes kiközösítés (Freud 1933-as nekrológja ellenére, amely ékesszólón idézte fel elhunyt barátja emlékét) azt eredményezte, hogy Ferenczi szinte földalatti örökségének hosszú és álnok kirekesztettség és elhallgatás lett az osztályrésze. Munkássága 1949-ben jelent meg angolul egészében, Ferenczi magyar tanítványa, Bálint Mihály fáradozásainak köszönhetően, franciául pedig csak 1982-ben vált hozzáférhetővé (Judith Dupont, és kezdetben Nicolas Abraham két és fél évtizedes munkája nyomán). Ráadásul kimutatható, hogy a pszichoanalízis későbbi kutatásainak jelentékeny hányada (például D. W. Winnicott munkássága) támaszkodik Ferenczi kulcsfogalmaira, noha nem ismeri el őt mint elsődleges forrást. Ez két okból van így: A második és harmadik generációs pszichoanalitikusok vagy hallgatólagosan követték a Ferenczi munkásságának intézményes kizárását, vagy a még fennálló implicit tilalom miatt egyszerűen nem is ismerték a szövegeit. Így lehetett elképzelhető, hogy egy brit analitikus a kilencvenes években úgy találja Ferenczinek a húszas években kidolgozott elveit és klinikai gyakorlatát, mint saját elgondolásait. Itt fontos hozzátenni, hogy jelenleg magának a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületnek a soraiban is megvan a Ferenczi munkái iránti lankadatlan

érdeklődés. Ez a vágy, hogy hatvan év hallgatás után feléledjen Ferenczi, nem stratégiamentes. A jelenlegi kritikus helyzetben ugyanis, amikor a pszichoanalízis tudományos hitelét és terapeutikus hasznosságát is minden oldalról támadják, egy „új” úttörő felfedezése újra szebb időket hozhat el a pszichoanalízis intézménye számára. Ugyanakkor bizonyos értelemben mit sem számít, hogy milyen végső motívum áll amögött, hogy ez a nézetrendszer, amely a klasszikus freudizmusnak az egyik legtermékenyebb kritikáját hordozza, megkésetten ugyan, de elismerésre talál. Csupán az a fontos, hogy tény: a Ferenczi munkássága körül kibontakozó eszmecsere a pszichoanalízis egészének átalakulásához segíthet hozzá.

Miért érdemes rámutatni, hogy a pszichoanalízis elméleti céljával kitűzött nyíltság és az intézmény történetére jellemző kirekesztések ellentmondásban vannak egymással? Lehetséges volna összekapcsolni ezt a két végletet? Az lenne a legjobb, ha a nyíltság és a cenzúra fiktív közelítése előmozdíthatná a pszichoanalízis belső kritikáját. Ekkor a pszichoanalízis története játszhatná a freudi elméletek olvasójának vagy elemzőjének kritikus szerepét, és ezáltal új felismerésekhez vezethetne. Így a pszichoanalízis valamilyest homályos történetét – amelyben egyéb anomáliák mellett az emlékek megsemmisítése, a titkos Bizottság, a belső kritika szervezett kirekesztése és az elsődleges történeti dokumentumok cenzúrázása is előfordult – arra használhatnánk fel, hogy pszichés titkok problémájának már meglévő, az egyénre vagy a családra vonatkozó elméleteit a társadalmi csoportokra és a társadalmi szervezetekre is kiterjesszük.⁴

Végezetül még egy kérdés: hogyan magyarázható, hogy a pszichoanalízis történetét 1889-től 1957-ig (ha nem tovább), áthatják a cenzúrázások és az eltitkolások? Logikus-e magánál Freudnál egy személyes vagy családi titkot feltételezni? Bármilyen legyen is az oka vagy a konkrét tartalma, egy ilyen titok bizonyára összefügg azzal az alapvető ellentmondással, amely a pszichoanalízis elméletét és történetét már kezdettől fogva elválasztja egymástól. Freud egyfelől a pszichés elfojtás és cenzúra felderítésére alkotott meg kli-

⁴ A megőrző elfojtásról, az intrapszichikus kriptákról és a családi titkokról, amelyeket szándékolatlanul adnak tovább az utódoknak, lásd Nicolas Abraham és Maria Torok 1968–1975 közötti írásait, amelyeket a *The Wolf Man's Magic Word* [A farkasember bűvös szava] és a *The Shell and the Kernel: Renewals of Psychoanalysis vol. 1.* [A burok és a mag: A pszichoanalízis újításai, 1.] kötetek gyűjtenek össze. Lásd az utóbbi részleteit a *Thalassa* 1998/1–2. számában.

nikai és elméleti eszközöket; másrészt viszont, és gyakran ezzel egy időben, maga és tanítványai olyan tereket is létrehozott, amelyeket a hallgatás tett hozzáférhetetlenné és zárt el bármiféle feltárástól és kutatástól.

Berta Ádám fordítása

IRODALOM

- ABRAHAM, N.–TOROK, M. (1976): *Cryptonymie: le Verbier de l'Homme aux loups*. Paris: Aubier, Flammarion.
- ABRAHAM, N.–TOROK, M. (1998 [1994]): *The Shell and the Kernel*. Vol. 1. Edited, translated and introduced by N. Rand. Chicago–London: University of Chicago Press. (Magyarul megjelent részletei: *Thalassa*, 9(2–3): 123–156.)
- FERENCZI S. (1997a [1930]): A relaxáció elve és a neokatarzis. In: *Technikai írások. (1921–33)*. Budapest: Animula, 1997, 71–86.
- FERENCZI S. (1997b [1931]): Felnőttek „gyermekanalízise”. In: *Technikai írások. (1921–33)*. Budapest: Animula, 1997, 87–101.
- FERENCZI S. (1997c [1933]): Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve. In: *Technikai írások. (1921–33)*. Budapest: Animula, 1997, 102–112.
- FREUD, S. (1896): Zur Ätiologie der Hysterie. *G.W.*, Bd. 1, S. 425–459.
- FREUD, S. (1925): *Önéletrajz*. In: *Sigmund Freud Művei I. Önéletrajzi írások*. Budapest: Cserépfalvi, 9–63.
- FREUD, S. (1993 [1930]) *Rossz közérzet a kultúrában*. Budapest: Kossuth.
- FREUD, S. (1993 [1914]): A pszichoanalitikai mozgalom története. In: *Sigmund Freud Művei I. Önéletrajzi írások*. Budapest: Cserépfalvi, 65–117.
- FREUD, S.–BREUER, J (1998 [1895]): Studien über Hysterie. In. *G.W.*, Bd. 1, S. 75–312. (Magyarul megjelent részletei: Tanulmányok a hisztériáról: „Katharina...”; „Elisabeth von R. kisasszony”. *SFM VII., A Farkasember*. Budapest: Filum, 9–74.)
- FREUD, S.–JONES, E. (1993): [I.] The complete correspondence of S. F. and E. J. 1908–1939 (Edited by R. A. Paskauskas). Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass./London
- MASSON, J. M. (1984): *The Assault On Truth: Freud's Suppression of the Seduction Theory*. New York: Viking.
- RAND, N.–TOROK, M. (1997) [1995]: *Questions for Freud. The Secret History of Psychoanalysis*. Cambridge, Mass.–London: Harvard University Press.
- TOROK, M.–RAND, M. (1989): Die Geschichte der Psychoanalyse als Erinnerungsspur – Erörterungen über die Herkunft der Freudschen Begriffe »Verführung« und »Phantasie«. In: Brede, K. (szerk.): *Was will das Weib in mir?* Freiburg: Kore, 23–72.

**International Conference
FAIRBAIRN AND RELATIONAL THEORY TODAY**

Chairman of Honour
THE PRIME MINISTER, ANTÓNIO GUTERRES

Chairman of the Conference
ANTÓNIO COIMBRA DE MATOS

Scientific Committee
Frederico PEREIRA (Coordinator)

International
Haydée FAIMBERG, Alan HARROW, Otto KERNBERG,
David SCHARFF, Mary TWYMAN, Henri VERMOREL

Local
Fernanda ALEXANDRE, Carlos AMARAL DIAS,
António COIMBRA DE MATOS, João Lúcio FRANÇA DE SOUSA,
Pedro LUZES, Emilio SALGUEIRO

Organizing Committee
Frederico PEREIRA, Carlos AMARAL DIAS, J. C. COELHO ROSA,
J. L. FRANÇA DE SOUSA, Jorge CÂMARA, Carlos FARATE,
Vítor RODRIGUES, Eduardo SÁ, Jorge SENOS, Carlos SIMÕES

Secretariat
Sara CARVALHO – Tel. 351.1.844 63 11 / 881 17 85 Fax 351.1.846 26 25 Av.
Guerra Junqueiro, 2, 2.º 1000-167 Lisboa
E-mail: fpereira@meganet.pt

How to get in touch
Sociedade Portuguesa de Psicanálise
Av. da República, 97, 5.º 1050-190 Lisboa
Tel. 351.1.797 21 08 Fax. 351.1.793 62 24
Instituto Superior de Psicologia Aplicada
Rua Jardim do Tabaco, 34, 1149-041 Lisboa
Tel. 351.1.844 63 11 / 881 17 85 Fax 351.1.846 26 25 E-mail: fpereira@ispa.pt

Venue of the Conference
HOTEL SHERATON LISBOA
Rua Latino Coelho, n.º 1, 1050 Lisboa
Tel. 351.1.357 57 57 Fax 351.1.354 71 64